

Я.С. Сидоренко
**ФОРМУВАННЯ
ФОНЕМАТИЧНИХ УМІНЬ У
ДОШКІЛЬНИКІВ –
ПЕРЕДУМОВА
УСПІШНОГО НАВЧАННЯ
ГРАМОТНОГО ПИСЬМА**

Навчання грамоти в першому класі визначається, у першу чергу вмінням дитини усвідомлювати звукову будову мови, звертати увагу від семантики слова до його звукового складу, тобто уміння почути в слові окремі звуки і зрозуміти, що вони розташовані в певній послідовності. Такі фонетичні знання і навички закладаються ще в період дошкільного віку дитини.

Так, у Базовому компоненті дошкільної освіти, у сфері «Я сам», у змістовній лінії «Соціальне Я», вказані вимоги до фонематичної компетенції дошкільника, а саме: правильна і чітка вимова всіх звуків рідної мови, диференціація близьких і схожих звуків, уміння помічати помилки у звуковимові [1:18].

Таким чином, при готуванні до навчання в школі стоїть важливе завдання – формування фонематичного сприйняття у дітей як першої сходини в поступальному русі до оволодіння грамотою в першому класі.

Єдиної теорії фонемати і формування мовного слуху дотепер не існує, що створює для методики російської мови певні труднощі.

Так, Д.Б. Ельконін і В.В. Давидов у методиці розвивального навчання вважали, що для формування фонематичного слуху необхідна розвинена фонологічна система в дитини, а також деякі навички у

виділенні морфем. Л.В. Щерба, Л.П. Федоренко та інші вважали, що робота з розвитку мовного слуху виглядає таким чином: розвиток мови на фонемному рівні, тренування мовного апарату, розвиток артикуляторних здібностей дітей. Крім того, за твердженням М.Р. Львова, розвиток фонематичного сприйняття вимагає достатньо розвиненого слухового апарату. Тому в період дошкільної освіти необхідно проводити різні слухові вправи.

Психологи (М.В. Гамезо, А.І. Домашенко та ін.) стверджують, що фонематична будова мови формується як багатоланкова ієрархічна диференціація, тобто раніше всього усвідомлюються відмінності між голосними і приголосними фонемами, потім відмінності самих голосних, а після – приголосних (цей процес, на їх думку, триває від 11 місяців до 1 року 10 місяців).

Мета роботи – розкрити особливості становлення фонематичного слуху в дітей дошкільного віку, надати практичний матеріал з його розвитку на заняттях навчання грамоти в дошкільній установі; виявити залежність між формуванням фонематичного слуху у дошкільників і становленням орфографічної навички в молодших школярів.

Кожна мова має свою систему звуків. Основні типи звуків, за допомогою яких значення одного слова відрізняється від значення іншого, називаються фонемами. Здатність людини, яка забезпечує сприйняття фонем даної мови на слух, називається фонематичним

слухом (або мовним) – за В.В. Давидовим.

Цей слух формується в дітей поступово, у процесі природного розвитку. Дитина починає реагувати на будь-які звуки з 2-4 тижня життя, у 7-11 місяців вже відгукується на слово, але тільки на його інтонаційну сторону, а не на предметне значення. Це період дофонемного розвитку мови.

До кінця першого року життя слово стає знаряддям спілкування, коли дитина починає реагувати на його звукову оболонку – фонему, що входять до його складу. Далі фонемний розвиток відбувається інтенсивно, випереджаючи артикуляційні можливості дитини. До кінця другого року життя, як вказує Н.Х. Швачкін, дитина вже користується фонематичним сприйняттям усіх звуків рідної мови.

І. Швецова відзначає, що діти двох і трьох років часто замінюють акустично або артикуляційно схожі звуки ([ш] на [с], [р] на [л] та ін.), не помічають своєї неправильної вимови, плутають близькі за звуковим складом слова, переставляють звуки або склади в багатоскладових словах, що свідчить про незавершеність процесу формування фонематичного сприйняття, яке продовжує удосконалюватися паралельно з нормалізацією вимови [7:72].

Коли дитина висловлює власну думку, з потоку свого мовлення вона спочатку може виділяти окремі речення, потім слова і, нарешті, фонему. Спершу дитина може відрізнити один від одного фонему, які різні в артикуляції ([д]-[м], [а]-[и] і ін.), а в п'ять років, у процесі навчання – виділяє близькі за вимовою ([с]-[ш], [ж]-[ш] і ін.). При

оволодінні читанням і письмом (6-7 років) механізм фонематичного слуху перебудовується: у нього включається здатність співвідносити звук і букву. На думку М.Р. Львова, у механізмі фонематичного слуху виникає новий аспект: здатність «чути» в слові фонему в слабкій позиції та перевіряти її на основі аналогії [4:38].

Недоліки фонематичного сприйняття можуть бути ізольовані або поєднуватися з порушеннями звуковимови, оскільки правильна артикуляція звуків уточнює і стабілізує відтворення почутої мови. Дефекти ж вимови порушують чіткість кінестезії і тим самим дезорганізують процес фонемоутворення, що, в свою чергу, ускладнює звуковий аналіз слів і в багатьох випадках робить його неправильним.

Отже, чіткі фонематичні уявлення про звук можливі тільки при його правильній вимові. За даними З. Бернштейна: «безумовно правильно ми чуємо тільки ті звуки, які вміємо правильно вимовляти» [7:73].

Фонематичний слух виникає на основі аудіювання та говоріння: його розвитку сприяє добре мовне середовище, фонетичний, звукобуквенний аналіз слів, артикуляція звуків, розвиток дикції, засвоєння орфоєпії, а також спеціальні вправи. Психологи радять долучати до роботи такі завдання відповідно з послідовністю формування фонематичних процесів, вона може бути подана як сукупність наступних один за одним етапів:

І – вдосконалення слухового сприйняття, відчуття ритму (або формування немовного слуху);

II – розвиток фонематичного сприйняття, формування фонематичних уявлень;

III – формування навичок фонематичного аналізу і синтезу [3:196].

На *першому етапі* вихователь може використовувати наступні ігри в роботі з дошкільниками.

1. Гра «Вгадай, що звучало». Вихователь аналізує з дітьми побутові шуми – скрип дверей, звук кроків, цокання годинника, шелестіння сторінок та ін. Діти повинні навчитися пізнавати їх звучання з розплющеними і заплющеними очима, поступово треба привчати їх утримувати в пам'яті «голоси» всіх предметів, доводячи їх кількість з 1-2 до 7-10.

2. Гра «Гучні коробочки». Використовується два комплекти коробочок, наповнені матеріалами, які видають різні звуки (наприклад, крупу, пісок, гудзики і ін.). Вихователь бере коробочку зі свого набору, трясє її, дитина, заплющивши очі, слухає звучання. Потім вона бере свої коробочки і шукає серед них ту, яка звучить аналогічно.

3. Гра «Де подзвонили?» для визначення напрямку звука. Використовується дзвоник. Дитина закриває очі, вихователь стає даліше від нього і тихо дзвонить. Дитина повинна обернутися до того місця, звідки чутний звук, і з заплющеними очима рукою показати напрям.

4. Фонематична гімнастика. Діти імітують звуки яких-небудь предметів або тварин. Наприклад, вихователь питає: «Як цокає годинник?», «Як співають комарики» та ін.

На *другому етапі* можуть застосовуватись інші ігри.

1. Гра «Луна». Вихователь голосно вимовляє будь-який голосний звук, а дитина повторює його, але тихо. Вихователь може використовувати як окремі голосні звуки, так і їх поєднання ([ау], [уа] та ін.).

2. Гра «Подарунки» використовується для вироблення уміння підбирати слова, в яких є заданий звук. Вихователь розповідає дітям історію: «Коли дівчинці виповнилося 5 років, їй подарували багато іграшок, у назві яких чується звук [у] на початку слова. Угадайте, які іграшки могли подарувати дівчинці» [6:18].

3. Гра «Скільки слів із звуком [ч']?», застосовується для розвитку вміння знаходити слова із заданим звуком при прослуховуванні тексту.

Хід гри: вихователь читає текст, в якому багато слів зі звуком [ч']. Діти повинні знайти слова з цим звуком і запам'ятати їх. Виграє той, хто запам'ятав більше слів.

Зразковий мовний матеріал до гри:

Знайшов цвіркун п'ятачок,

Змінив п'ятачок на гачок,

Гачок проміняв на значок,

Значок обміняв на мовчок.

(Р. Лагздинь)

На *третьому етапі* вихователь може проводити такі ігри.

1. Гра «Чарівне коло» вправляє дітей в підборі слів, відмінних один від одного одним звуком. Для її проведення необхідне коло зі стрілками у вигляді годинника, замість цифр картинки. Учень повинен посунути стрілку на предмет,

назва якого відрізняється одним звуком від назви того предмета, на який вказує інша стрілка, наприклад: коза – коса, мак – рак тощо.

2. Гра «Телеграфісти».

Хід гри: беруть участь 2 учні, вони – телеграфісти, які передають і приймають телеграми. Зміст телеграми – це слово, яке зображене на картці. Вихователь показує її першому гравцю. Він повинен «передати зміст телеграми»: вимовити зображене слово по звуках. Другий гравець «приймає телеграму» – називає слово злито, тобто здійснює операцію звукового синтезу.

3. Гра «Ланцюжок слів» вчить дітей диференціювати звуки. Дитина кладе картинку, до неї у вигляді ланцюжка прикладає наступну, яка повинна починатися саме з того звука, яким закінчувалося попереднє слово і т. ін.

4. Графічний диктант. Правило застосування: вихователь читає задалегідь підготовлений текст, дитина слухає його і малює предмети, у назвах яких є звук, що вивчається.

Наприклад, для вправи дітей в диференціації звуків [л] – [р] у словах вихователь повідомляє, що у великому місті побудували ветеринарну лікарню, туди привозять хворих тварин і лікують від різних хвороб. Потім пропонує дітям на листі паперу ліворуч намалювати тварин, у назвах яких є звук [л], а праворуч – тварин, у назвах яких є звук [р] [2:43].

Така система вправ у дошкільній установі є необхідною для успішного оволодіння грамотою дітьми в першому класі, при навчанні їх читання та письма. Це пов'язано з тим, що перед ознайомленням дитини з буквою він

повинен уміти виконувати різноманітні аналітичні й синтетичні дії з тим звуком (або звуками), який ця буква позначає: правильно його вимовляти, пізнавати на слух в різних позиціях слова, виділяти із слів, складів, синтезувати окремо взятий звук з іншими звуками в склади, звукосполучення.

Таким чином, *провідний принцип методу навчання грамоти* в першому класі пов'язаний з тим, що при формуванні в дітей початкових умінь читати і писати слід йти *від звука до букви*.

Проте такого способу формування навичок читання й письма у своїй навчально-виховній діяльності дотримувалися не всі педагогимаїстри минулих років.

Так, В.О. Сухомлинський у своїй книзі «Серце віддаю дітям» описав свій досвід навчання дітей читання й письма. На відміну від сучасних поглядів на викладання грамоти, педагог в своїй роботі ішов від знайомства з буквою до звука, виділенню його зі слова і співвідношенню з вже знайомим графічним позначенням.

Процес знайомства з буквою В.О. Сухомлинський пов'язував з малюванням: «Те, що дитина зобов'язана запам'ятати, перш за все повинне бути цікавим. Навчання грамоти треба тісно пов'язувати з малюванням» [5:105]. Вивчаючи зображення кожної букви, діти повинні були придумувати та вкладати в кожен малюнок реальний зміст; при цьому буква усвідомлюється і швидше запам'ятовується.

От як описана робота зі знайомства дітей із словом *луг* і буквами, за допомогою яких воно позначається: «Я малюю луг у

своєму альбомі. Підписую малюнок: луг. Для більшості малюків букви – це малюнки. І кожен малюнок щось нагадує. Що ж? Стеблинка трави. Перегнув стеблинку – і вийшов малюнок Л. Склали 2 стеблинки – ось і новий малюнок – У. Діти підписують малюнки словом луг. Потім ми читаємо це слово» [5:106].

На сьогоднішній день цей досвід педагога-гуманіста може бути запозичений методикою навчання російської мови при формуванні в дітей навички грамотного письма. Так як використання методу В.О. Сухомлинського – знайомство з буквою, її елементами і т.д. – позитивно впливає на формування орфографічної зірності в молодших школярів, тому що ця властивість, у першу чергу пов'язана зі сприйняттям графічного знака – букви. Розвиток орфографічної зірності є першою умовою для формування орфографічної навички та попередження помилок у школярів у письмових роботах.

Висновки. Ураховуючи наступність між дитячим закладом і школою, формування фонологічної системи в дітей дошкільного віку буде сприяти становленню орфографічних навичок, дозволить попередити академічну неуспішність, а також сприятиме повноцінному становленню необхідних передумов навчальної діяльності.

У науковій лінгвістичній і психологічній літературі є численні свідчення про незавершеність формування фонемного сприйняття не тільки в дітей дошкільного віку, але й у молодших школярів. Тому відповідна робота повинна продовжуватись упродовж усього навчання в школі. Це процес

тривалий і вимагає терпіння, як з боку педагога, так і з боку учнів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Базовий компонент дошкільної освіти в Україні // Дошкільне виховання. – 1999. – № 1. – С. 6-19.

2. Карнаухова Я.Б. Формируем фонетику карандашом // Ребёнок в детском саду. – 2005. – № 6. – С. 42-43.

3. Коррекционная педагогика в начальном образовании: Учеб. пособие для студ. сред. пед. учеб. заведений /Г.Ф. Кумариной. – М., 2001. – С. 195-198.

4. Львов М.Р. Обучение орфографии в начальных классах. Формирование умений // Начальная школа. – 1986. – № 10. – С. 35-40.

5. Сухомлинский В.А. Сердце отдаю детям. – Изд. 7-е. – К.: Радянська школа, 1981. – 382 с.

6. Терёхина О. Путешествие в страну звуков // Дошкольное воспитание. – 2003. – № 9. – С. 17-20.

7. Швецова И. Формирование фонематического восприятия и звукового анализа у дошкольников с общим недоразвитием речи // Дошкольное воспитание. – 2007. – № 5. – С. 71-77.

Подано до редакції 09.06.08

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена проблеме формирования фонематических умений у детей дошкольного возраста. Рассматривается их влияние на дальнейший процесс обучения элементарному русскому правописанию в начальной школе. В статье проанализирован опыт обучения чтению и письму педагога-мастера В.А. Сухомлинского. Актуальность его наследия

определяется положительным влиянием на развитие орфографической зоркости, как важного фактора формирования грамотного письма у учащихся.

SUMMARY

The article is devoted to the problem of developing phonemic abilities of preschoolers; examines their influence on the further process of teaching the elements of Russian spelling at primary school. The author analyses V.A. Suhomlynsky's experience of teaching reading and writing. The actuality of his heritage is proved by positive influence on development of orthographic vigilance as an important factor of forming pupils' correct writing.